

Мазяр О. В. Психічна інверсія : когнітивний аналіз // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VI: психологія обдарованості. Випуск 17. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. – С. 189-195.

С. 189

УДК 159.9:616.89

ПСИХІЧНА ІНВЕРСІЯ: КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ

Мазяр О.В., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, mazuar.oleg2015@gmail.com

Мазяр О.В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. Стаття присвячена когнітивному аналізу психодинаміки особистісного розвитку в ситуації невротичного розладу. Невротичний розвиток особистості полягає у тому, що суб'єкт марно намагається дезабсурдизувати абсурд на рівні окремих знаків. Абсурдність закладена у знаковій системі на елементарному рівні. Трансформація невротичного знаку проходить кілька етапів, які можна відобразити як спробу встановити всі складові знаку на рівні елементів та їхніх антонімів, що покликані його дезабсурдизувати. Повний цикл такої трансформації складає чотири етапи: травма, скарга, інсайт, дезабсурдизація. Вирішення особистісної проблеми на когнітивному рівні – це включення елементів невротичних знаків у нові елементарні зв'язки абсурдного характеру.

Ключові слова: абсурд, дезабсурдизація, інсайт, знак, невроз, когнітивний аналіз.

Мазяр О.В. Психическая инверсия: когнитивный анализ. Статья посвящена когнитивному анализу психодинамики личностного развития в ситуации невротического расстройства. Невротическое развитие личности заключается в том, что субъект тщетно пытается дезабсурдизировать

когнитивный абсурд на уровне отдельных знаков. Абсурдность заложена в знаковой системе на элементарном уровне. Трансформация невротического знака проходит несколько этапов, которые можно отобразить как попытку установить все составляющие знака на уровне элементов и их антонимов, которые призваны дезабсурдизировать знак. Полный цикл такой трансформации составляет четыре этапа: травма, жалоба, инсайт, дезабсурдизация. Решение личностной проблемы на когнитивном уровне – это включение элементов невротических знаков в новые элементарные связи абсурдного характера.

Ключевые слова: абсурд, дезабсурдизация, инсайт, знак, невроз, когнитивный анализ.

Mazyar O.V. Mental inversion: a cognitive analysis. The article is devoted to the cognitive analysis of psychodynamics of personal development in the situation of neurotic disorder. The neurotic development of personality is that the subject is trying in vain to solve the problem of absurdity at the level of individual signs (cognitions). The absurdity lies in the sign system at the elementary level. Previously, we argued that the sign consists of two elements, one of which is conscious, articulates and is dominant, the other is unconscious and sub-dominant. The thinking process is to disabsurdisate the signs and to form new signs on their material. A neurotic disorder is the inability to disabsurdisate a certain sign. Transformation of a neurotic sign undergoes several steps, which can be reflected as an attempt to establish all the constituents of the sign at the level of the elements and their antonyms, which are intended to disabsurdisate it. The complete cycle of such transformation consists of four stages: trauma, complaint, insight, and disabsurdisation. Solving a personal problem at the cognitive level is to include elements of neurotic signs in new elementary connections of an absurd nature. An empirical analysis of the cognitive inversion of a neurotic sign is shown on the example of the character in the work of F.M. Dostoevskiy «Idiot» by Nastasia Filippovna Barashkova. In particular, it was shown that she had the opportunity to disabsurdisate the cognition of «shame-guilt» at

the insight stage. She neglected such an attempt and solved the problem of unconscious guilt by allowing her own murder.

Keywords: absurdity, disabsurdisation, insight, sign, neurosis, cognitive analysis.

Постановка проблеми. Діагностика особистісного розвитку як процедура класичного психотерапевтичного процесу з-поміж іншого передбачає аналіз когнітивних помилок клієнта. Втім, досі постають питання: що конкретно є предметом когнітивного аналізу? Яким чином об'єктивуються когніції? Як фіксувати їхні невротичні трансформації? Академічна психологія і психотерапія зазвичай не йдуть далі фіксації когнітивних форм неадекватності суб'єкта. Вони її класифікують, диференціюють за певними критеріями та рівнями, але не встановлюють причини неадекватності і не розкривають універсальний механізм когнітивних порушень. Вирішення цього питання дозволить здійснювати моніторинг особистісної проблематики клієнта й ефективно включатися у процес психотерапії.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Теорія когнітивної психотерапії [1], [9] являє собою систематизований реєстр основних форм когнітивної неадекватності, яка детально представлена у різних видах, рівнях, схемах і класифікаціях. Вона органічно поєднана з методами діагностики і техніками нівелювання когнітивних помилок [3]. Однак конкретна форма психологічної допомоги у річищі когнітивної психотерапії [4] засвідчує, що запропонований підхід зазвичай зупиняється на мезорівні аналізу особистісної

С. 190

проблеми. Цей рівень можна назвати фіксацією певного виду когнітивних помилок, що дозволяє спеціалісту їх класифікувати і застосувати релевантну форму корекційної роботи. Однак здійснити цілісний моніторинг проблеми не дозволяє відсутність уявлення про мікрорівень когнітивного аналізу, що, власне, позначається на ефективності психологічної допомоги.

У попередніх публікаціях [5], [6] нами обґрунтовувалось положення про те, що психічна одиниця на елементарному рівні має бінарну структуру. Одним із наслідків такого положення є те, що когніція за змістом і формою нетотожна сама собі, містить внутрішню суперечність (абсурд). Ця структурно-функціональна обставина обумовлює незавершеність розвитку знаку. Крім того, фіксації підлягає лише усвідомлювана частина знаку, тоді як суть психотерапії полягає у з'ясуванні змісту «невдало витісненої» частини комплексу [2], зокрема й когнітивної складової. Відтак нагальним завданням є демонстрація «глибини» когніції та її структурної специфіки у ситуації невротичного розладу.

Метою статті є показ основних етапів невротичної трансформації окремих когнітивних конструкцій на прикладі поведінки персонажу художнього твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз праць А. Валлона, Б.Ф. Поршнева та інших дозволив припустити, що на елементарному рівні знак є бінарним (дипластичним) утворенням, що має форму А/В. Елементи А і В складають когнітивну цілісність. Усвідомленим домінантним елементом знаку є один із них (А), інший – субдомінантний і не усвідомлюється (В). При цьому елементи знаку неодмінно зв'язані з іншими елементами знаків і становлять розгалужену систему, яка утворює безліч когнітивних комбінацій.

Змістовно знак являє собою відношення елементів $A \equiv B$, де елементи А і В становлять формальну тотожність і змістовну нетотожність. З формально логічної точки зору, знак становить абсурд, який є тим еволюційним здобутком, що дистанціює людину від рефлекторного реагування [7]. На побутовому рівні абсурд не усвідомлюється. Це можна спостерігати на прикладі широкого спектру ірраціональних вірувань. Мислення у строгому розумінні слід трактувати як здатність фіксувати абсурд, «руйнувати» його й утворювати нові когніції. Цю операцію ми називаємо «дезабсурдизацією». Втім, не вважаємо її кінцевим актом мислительного процесу. У конкретному випадку мислення завершується утворенням нової форми абсурду, яка змістовно оформлюється в оригінальній семантичній конструкції (унікально уточнює значення знаку).

У такому контексті невротичність – усвідомлення абсурдності окремих когніцій і неможливість їх дезабсурдизувати та «переплавити» в інші функціональні форми абсурду, які забезпечують рух думки [5]. Зокрема, у нашому прикладі – у знаки А/С і В/Н. Усвідомлення абсурду говорить за те, що знак «зіпсований» і вимагає трансформації. Такі когнітивні зміни стають можливими завдяки процесам синонімії й антонімії. Ключовою є спроба встановити антоніми елементів знаку. Саме антонімія забезпечує дезабсурдизацію «зіпсованого» знаку, розриваючи його елементи на окремі когнітивні одиниці. Точніше, створює підстави для формування нових знаків, в які включаються ці елементи.

С. 191

Нами запропонована схема – квадрат абсурду (рис. 1), – яка дозволяє змодельювати психодинаміку трансформації «зіпсованого» знаку. Простежимо її на прикладі поведінки Настасії Пилипівни – головної героїні роману Ф.М. Достоевського «Ідіот».

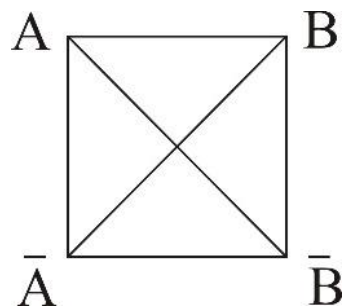

Рис. 1. Квадрат когнітивного абсурду

У цьому романі «зіпсованим» знаком багатьох персонажів стає *ганьба*. Втім, в одних персонажів ганьба «минає» майже непомітно (Лебедєв, Келлер, Радомський, Фердищенко); генерала Іволгіна вона доводить до смерті. Найбільшого драматизму ганьба набуває у Настасії Пилипівни, що приводить до її загибелі. Одразу відмітимо, що не в останню чергу це стає можливим завдяки тому, що інші персонажі (Ганя, Аглая, Іполит) зуміли інтегрувати власну ганьбу у плин життя, тоді як Настасія Пилипівна на їхньому тлі не впоралася з цією когнітивною задачею. Точніше, вона не прийшла до прийняття й усвідомлення субдомінантного елемента знаку.

Аналіз твору дозволяє припустити, що «зіпсований» знак Настасії Пилипівни має такий вигляд: А – ганьба, В – провина, \bar{A} – гордість, \bar{B} – презирство. Процес дезабсурдизації полягає у тому, що суб’єкт відмовляється від визнання очевидного для нього абсурду $A \equiv B$ (ганьба тотожна провині), але зруйнувати його можна тільки за допомогою встановлення їхніх антонімів. Успіх залежить від того, наскільки доступними свідомості є елементи \bar{A} (гордість) та \bar{B} (презирство). На основі теорії глибинної психотерапії [8], філогенезу [7] і психодинаміки знаку [5], [6] нами розроблена універсальна схема трансформації невротичного знаку.

Етапом травми для Настасії Пилипівни стає ситуація ймовірного одруження її покровителя Тоцького. На цьому етапі (рис. 2а) вона вперше усвідомлює ганьбу (А), яка пов’язана з розумінням власної провини (В). Такий абсурд з етичних позицій виявився для неї неприйнятним, а тому виникла спроба його «розірвати» за допомогою гордовистості (\bar{A}) («...гордість «ображеної і фантастичної жінки» доходить вже до такої несамовитості...»), що об’єктивувалося у специфічному реготі Настасії Пилипівни, який вразив Тоцького: «...тут реготала перед ним і колола його отруйним сарказмом незвичайна і несподівана істота».

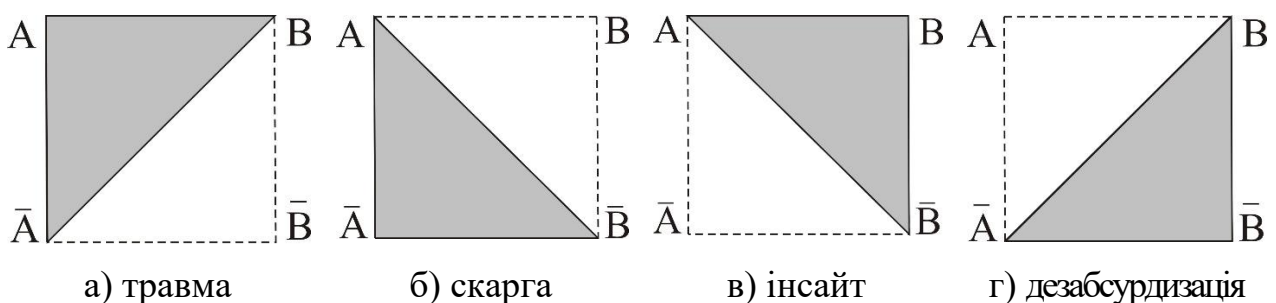

Рис. 2. Універсальна схема трансформації невротичного знаку

С. 192

Цей етап можна виразити формулою $A/(\bar{A} \equiv B)$. Настасія Пилипівна ототожнила елементи \bar{A} та В, спробувавши утворити таким чином новий знак. Але такий знак продовжує бути «зіпсованим». Його належить остаточно «розірвати», дезабсурдизувати. Суб’єкт вимушений повертатися до нього з метою змінити (феномен вимушеного повторення): «Настасія Пилипівна, втім,

сміялася і маскувалася веселістю». У психотерапії говорять про нав'язливі, застигли думки. Така манера утримувати абсурд у відносно прийнятних межах сорому, який компенсується веселістю, трималася у неї до відвідин будинку Гані Іволгіна.

Настасія Пилипівна прийшла принизити Ганю (нареченого) перед родичами: *«Де ж тут тримати мешканців? У вас і кабінету немає»*. Вона спробувала зробити очевидною його власну ганьбу, яка полягала у стяжательстві: *«А що я недавно знущала у тебе, Ганечко, так це я навмисне хотіла сама востаннє подивитися: до чого ти сам можеш дійти? <...> А Рогожин? Адже він в твоєму домі, при твоїй матері і сестрі, мене торгував, а ти все ж після того свататися приїхав та й мало сестру не привіз? Та невже ж правду про тебе Рогожин сказав, що ти за три карбованці на Васильївський острів поплазуєш?»*.

Зустріч із князем Мишкіним розхитує невротичну конфігурацію знаку $A \equiv B$. У цей момент вона кілька разів переживає подив і збентеження і, нарешті, дарма що дискретно, усвідомлює провину (В), що об'єктивувалося у пошуку прощення у матері Гані: *«Я й справді зрозуміти не можу, як мені на думку ця дурниця спала, що я в чесну сім'ю хотіла увійти. Бачила я його мати, руку у неї поцілувала»*. Втім, цей акт не варто вважати ключовим в інверсії знаку. Він, скоріше, засвідчив бажання здивувати князя та інших. Це – показ провини, а не її переживання.

Наслідком «розхитаності» невротичного знаку стає скарга (рис. 2б). Цей етап наступив цього ж вечора на дні народження. Прикметно, що попередньо Настасія Пилипівна підтримала гру, яка полягала у розповіді найганебнішого вчинку з власного життя. Але як тільки впевнилася, що Тоцький не є щирим, вона продовжила виказувати презирство (\bar{B}) до Гані: *«І гаразд, коли би ти з голоду помирав, а ти ж платню, кажуть, добру маєш! Так до всього того на додачу, крім ганьби, ненависну дружину ввести у будинок! (Тому що ти мене ненавидиш, я це знаю!). Ні, тепер я вірю, що такий за гроші заріже!»*. У цей момент відбулася інверсія знаку, формула якого змінила конфігурацію: $A/(\bar{A} \equiv \bar{B})$. Її

власна провина (В) виявилась загальмованою. До цього спонукало зізнання князя Мишкіна у коханні. Але ще більше це спровокувала спроба Рогожина «купити» Настасію Пилипівну, що додало стільки ганьби, що тільки презирство ($\bar{В}$) могло врятувати її від остаточного морального падіння. Настасія Пилипівна замістила власну ганьбу ганьбою Гані, який фактично «продався» Тоцькому: *«До сімдесяти п'яти тисяч добирається, чи що? – обірвала раптом Настасія Пилипівна»*.

Та оскільки невротичний знак не міг досягти рівня дезабсурдизації, Настасія Пилипівна тікає з Рогожиним, попри те, що сам князь несподівано розбагатів і просив одружитися з ним. Вона не могла залишитися з ним тому, що у тій ситуації була надто вразлива для усвідомлення провини. Настасія Пилипівна фактично щоразу намагається про це сказати князю і потім навіть писатиме листи до Аглаї, щоби спокутувати провину. Втеча з Рогожиним дозволяла їй зберегти психічне здоров'я бодай у такому стані.

С. 193

Разом із тим, перебування поряд із Рогожиним достатньо чітко усвідомлюється нею як загроза життю: *«Мабуть, ще вб'єш перед цим...»*. *Сказала і замислилась*». Навіть «ідіот» Мишкін здогадувався про це з першого дня знайомства з Рогожиним: *«...одружився би, а через тиждень, мабуть, і зарізав би її»*. У цьому випадку Настасія Пилипівна вибирала між смертю і психозом і, зрештою, вибрала перше.

Князь Мишкін – єдиний персонаж у романі, який щиро вірить в її божевілля: *«Це вже князь знав з досвіду. «Божевільна. Божевільна»; «Яка ж божевільна? – зауважив Рогожин. – Чому ж вона для всіх інших у розумі, а тільки для тебе одного як схилена? Як же вона листи пише туди? Коли божевільна, так і там би за листами помітили»*. Його віра в її божевілля ґрунтується на тому, що він не може приписати їй злісного задуму – по суті посилення презирства ($\bar{В}$). Хоча воно стає дедалі більш очевидним навіть у стосунках з Рогожиним: *«Все ж ти не лакей; я перш думала, що ти справжнісінький, як є, лакей»*. Князь Мишкін вірить у те, що вона добра, оскільки

єдиний здогадується, що істинний зміст невротичного знаку «ганьба-провина» (A/B), що презирство – лише невдала спроба вирішити проблему з провиною.

Можливий варіант вирішення проблеми – реалізація *інсайту* (рис. 2в), який можна відобразити у логічному виразі $A/(\bar{B}\equiv B)$. У цій ситуації провина вперше може виразитися через власний антонім. Ця можливість реалізувалася кілька разів. Вперше, коли вона тікала від Рогожина до князя Мишкіна і мало не вийшла за нього заміж. Вдруге – у сцені зустрічі з Аглаєю. Характерно, що сама Аглая була ініціатором і провокатором виявлення ганьби (A) та презирства (\bar{B}) з боку Настасії Пилипівни: *«Може бути; може бути, я і не вартую його, тільки...»* <...>

Вона впала у крісла і залилася сльозами. Але раптом щось нове заблищали в очах її; вона пильно і завзято подивилася на Аглаю і встала з місця:

– А хочеш, я зараз ... на-ка-жу, чуєш? тільки йому на-ка-жу, і він одразу ж кине тебе і залишиться при мені назавжди, й одружиться зі мною, а ти побіжиш додому одна? Хочеш, хочеш? – крикнула вона як божевільна, можливо майже сама не вірячи, що могла вимовити такі слова».

Особливість цієї стадії полягає у тому, що вона затяглася настільки, що Настасія Пилипівни знову мало не вийшла заміж за князя Мишкіна. Цей крок став би якщо не прямим вирішенням особистісної проблеми, то принаймні виникла можливість стати на початок її вирішення. Проте останньої хвилини була здійснена чергова інверсія невротичного знаку, яка була спрямована на *дезабсурдизацію*: $\bar{B}/(\bar{A}\equiv B)$ (рис. 2г): *«Я боявся; але я все-таки не думав, що буде це ... »* – і потім, помовчавши трохи, додав: *«А втім... в її стані... це абсолютно очікувано».* Деабсурдизація виявляється невдалою і помилковою, що призводить до її вбивства Рогожиним. У такий спосіб було завершено повний цикл трансформації невротичного знаку, яка не призвела до остаточної, психологічно правильної *деабсурдизації* і подальшої абсурдизації елементів A і B у нових знаках.

Зрозуміло, що ситуація могла завершитися одруженням з Рогожиним і тривалим процесом насилля без фатального фіналу. Смерть Настасії Пилипівни

– яскрава крапка в її долі. Глибинний смисл цього насилля чи смерті виражається у тому, що у такий спосіб Настасія Пилипівна спокутує провину за ганьбу. Її смерть виявилась тим поведінковим актом, який спробував абсурдизувати елементи А і В. Іншими словами, вона реанімувала логічний вираз $A \equiv B$, але зробила це безглуздим чином. Настасія Пилипівна не знайшла

С. 194

на когнітивному рівні нового рішення особистісної проблеми, а те рішення, яке з'явилося на рівні інсайту, не змогла прийняти.

Виникає питання: чому Настасії Пилипівні так і не вдалося скористатися інсайтом для вирішення проблеми? Чому вона була закохана у князя Мишкіна, але двічі тікала від нього у момент одруження? Тому що князь Мишкін – саме та особа, яка повсякчас виявляє власну провину (звідси його порівняння з Христом). Єлизавета Прокопівна: *«Так ти, миленький, у них ще й прощення просиш, – підхопила вона знову, звертаючись до князя, – «винний, мовляв, що наважився вам капітал запропонувати»...»*. Іполит: *«...бо князь дійсно пробачить, і, вже певно, пробачив ... навіть, може, вибачення подумки підшукав, адже так, князю, чи не так?»*. Князь Мишкін сам цінує таку якість у людей: *«О, мені й не треба таких великих вибачень»*; *«– Я ніяк, ніяк не думав, що ви такий! – сказав нарешті князь, насилу переводячи дух. – Я думав, що ви ... не здатні». – Повинитися? ...І з чого я вирішив недавно, що ви ідіот!»*. Кульмінація його відчуття провини – епілептичний припадок після того, як він розбив китайську вазу у будинку Єпанчиних.

Князь Мишкін мав провину як домінуючу частину знаку, який у Настасії Пилипівни був глибоко загальмований й актуалізації якого вона активно опиралася. Вона, радше, приміряла щодо себе образ жертви – спочатку Тоцького, потім Гані, затим Рогожина. Одружитися з князем означало вимушено прийняти власну провину, що, як можна зрозуміти, було для неї нестерпним. Адже він напевне «заразив» би її своєю великодушністю: *«...я нічого не бачив, ви маєте рацію, але я ... я вважатиму, що ви мені, а не я зроблю честь. Я ніщо, а ви страждали і з такого пекла чистою вийшли, а це багато»*.

Відтак можемо припустити, що Настасії Пилипівні не вдалося дезабсурдизувати невротичний знак «ганьба-провина». Єдиною доступною альтернативою стає пошук покарання за ганьбу у формі вбивства. Більше того, навіть цим актом Настасія Пилипівна ще більше віддаляє себе від провини, адже тепер вона стає беззаперечною жертвою. З іншого боку, її вбивство можна розглядати як розплату за невизнану провину. Власне, таке подвійне трактування вкотре вказує нам на абсурдність її вчинків.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Невротичний розвиток особистості полягає у тому, що суб'єкт марно намагається дезабсурдизувати абсурд на рівні окремих знаків (когніцій). Абсурдність закладена у знаковій системі на елементарному рівні. Трансформація невротичного знаку проходить кілька етапів, які можна відобразити як спробу встановити всі складові знаку на рівні елементів та їхніх антонімів, що покликані дезабсурдизувати знак. Повний цикл такої трансформації складає чотири етапи: травма, скарга, інсайт, дезабсурдизація. Вирішення особистісної проблеми на когнітивному рівні – це включення елементів невротичних знаків у нові елементарні зв'язки абсурдного характеру.

Список використаних джерел

1. Бек Дж. Когнитивная терапия: полное руководство. Москва: Вильямс, 2006. 397 с.
2. Брилл А. Лекции по психоаналитической психиатрии. Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. 336 с.
3. Гаранян Н.Г. Практические аспекты когнитивной психотерапии. *Московский психотерапевтический журнал*. 1996. № 3. С. 27-48.

С. 195

4. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная терапия депрессии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 298 с.
5. Мазяр О.В. Конец смысла: дезабсурдизация знака. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). Р. 3-11.

6. Мазяр О.В. Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). P. 10-18.
7. Поршневу Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 720 с.
8. Фрейд З. Психоаналитические этюды. Минск: ООО «Попурри», 1998. 608 с.
9. Холмогорова А.Б., Гаранян Н.Г. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия. *Основные направления современной психотерапии* / под. ред. А. М. Боковой. Москва: Когито-центр, 2000. С. 224-267.

References transliterated

1. Bek Dzh. Kognitivnaya terapiya: polnoye rukovodstvo. Moskva: Vil'yams, 2006. 397 s.
2. Brill A. Lektsii po psikhoanaliticheskoy psikhiiatrii. Yekaterinburg: «Delovaya kniga», 1998. 336 s.
3. Garanyan N.G. Prakticheskiye aspekty kognitivnoy psikhoterapii. Moskovskiy psikhoterapevticheskim zhurnal. 1996. № 3. S. 27-48.
4. Bek A., Rash A., Sho B., Emeri G. Kognitivnaya terapiya depressii. Sankt-Peterburg: Piter, 2003. 298 s.
5. Mazyar A.V. Konets smysla: dezabsurdizatsiya znaka. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). R. 3-11.
6. Mazyar A.V. Nachalo smysla: fiziologicheskaya razvilka. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). R. 10-18.
7. Porshnev B.F. V nachale chelovecheskoy istorii (problemy paleopsikhologii). Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2007. 720 s.
8. Freyd Z. Psikhoanaliticheskiye etyudy. Minsk: ООО «Popurri», 1998. 608 s.
9. Kholmogorova A.B., Garanyan N.G. Kognitivno-bikhevioral'naya psikhoterapiya. Osnovnyye napravleniya sovremennoy psikhoterapii / pod. red. A. M. Bokovikova. Moskva: Kogito-tsentr, 2000. S. 224-267.